

7. ДА в АРК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.26275.
8. Зінченко Ю. Кримські татари: Історич. нарис / Зінченко Ю. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин Укр., 1998. – 205 с.
9. ДА в АРК. – Ф.61. – Оп.1. – Спр.3.
10. ДА в АРК. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1081.
11. ДА в АРК. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1578.
12. ДА в АРК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.26933.

Бойко В. В. Ценообразование и его факторы на региональном рынке Таврической губернии во второй половине XIX века

В статье на конкретных исторических примерах рассмотрены цены на некоторые виды товаров, производившихся в Таврической губернии во второй половине XIX века, и факторы, влиявшие на ценообразование. Определена зависимость цены от степени урожая; конъюнктуры, складывавшейся на региональных и зарубежных рынках, куда экспортировалась продукция из Таврической губернии; импортных пошлин на товары, конкурировавшие с местной продукцией; производственных издержек; стоимости рабочей силы и других факторов. Статья построена преимущественно на малоизвестных архивных материалах.

Ключевые слова: Таврическая губерния, рыночная экономика, ценообразование.

Boiko V. V. Pricing and its factors in the regional market Tauride province in the second half of the XIX century

In the article on the concrete historical examples, consider the prices of some types of goods produced in Tauride province in the second half of the XIX century, and factors affecting pricing. The dependence of prices on the level of harvest; situation developing in the regional and foreign markets, where products are exported from the Tauride province; import duties on goods that competed with local products, production costs, labor costs and other factors are defined. Paper is organized on lesser-known archival materials.

Key words: Tavrida Province, Market Economy, Pricing.

УДК 94:338-058.234.2(477.6)“18”

Г. В. Ветрова

**ФОРМУВАННЯ ПРОМИСЛОВОГО РОБІТНИЦТВА
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

У статті розглядаються джерела формування, національний склад, динаміка зростання, процеси концентрації робочої сили і складання кваліфікованих кадрів, рівень письменності промислових робітників на Півдні України (на прикладі Катеринославської і Херсонської губерній) у другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: промислові робітники, промисловість, Катеринославська губернія, Херсонська губернія, Південь України.

Процес розкладу феодально-кріпосницької системи у пореформений період, розвиток в її надрах капіталістичного укладу зумовили певні зміни в соціальній структурі суспільства. Одним з найважливіших підсумків реформи 1861 р. було утворення ринку найманої праці людей, які були позбавлені засобів виробництва та постійного місця проживання, існували за рахунок продажу своєї робочої сили. Система найманої праці стала основою розвитку народного господарства Російської імперії, що було нерозривно пов'язано із промисловою революцією, яка відбулася в країні у другій половині ХІХ ст. У зв'язку із цим особливою актуальності набуває вивчення процесу формування промислового робітництва у другій половині ХІХ ст.

Процес формування промислового робітництва у пореформений період вивчали І.О. Гуржій [3], Ю.П. Лавров [10], Ф.Є. Лось [11], С.І. Потолов [16] та ін. Однак, окремі аспекти становлення найманого робітництва у промисловості Катеринославської та Херсонської губерній Півдня України, як найбільш економічно-розвинених у Російській імперії, потребують подальшого вивчення. Не втратило актуальності дослідження джерел формування, національного складу, динаміки чисельності, процесів концентрації робочої сили та складання постійних кваліфікованих кадрів, рівня письменності робітництва південного регіону.

Формування робітничого класу відбувалося у процесі становлення капіталістичної промисловості. Ще з 40-х років ХІХ ст. у Російській імперії почала розвиватись фабрично-заводська промисловість, на підприємствах утворилась значна кількість кваліфікованої робочої сили. Але робітники цього періоду були ще мало пов'язані з промисловим виробництвом, часто зберігали зв'язки з сільським господарством [22, с.74]. До кінця століття велика машинна індустрія перетворилася на основну форму промислового виробництва країни. Невід'ємною складовою процесу створення великої капіталістичної індустрії було збільшення чисельності найманого робітництва. У пореформений період чисельність промислового робітництва у Росії зростає з 2,5 млн. чоловік до 9,5 млн. [17, с.273]. На Україні з 1879 до 1890 рр. кількість підприємств фабрично-заводського типу із вартістю виробництва не менше 2 тис. крб. на рік зростає з 867

закладів до 1 038, тобто на 20% [11, с.16]. З 1860 до 1897 р. чисельність промислових робітників збільшилась з 85 тис. до 226 тис. чоловік або більше ніж у 2 рази [3, с.97; 4, с.23].

Збільшення кількості промислових робітників відбувалося за рахунок декількох джерел. Для сільського господарства другої половини ХІХ ст. було характерним недостатнє забезпечення селянських господарств землею, відсутність робочої худоби та інвентарю, великі податки. Малоземелля змушувало селянина уходити на заробітки в місто. Основними районами виходу робітників були чорноземні губернії: Казанська, Симбірська, Пензенська, Тамбовська, Рязанська, Тульська, Орловська, Курська, Воронежська, Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Подільська, Волинська. Велика кількість робітників йшла у південні губернії, які наприкінці ХІХ ст. були ще недостатньо заселені. Навіть у 1907 р. у Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях на 1 версту (1,06 км) приходилося, відповідно, 53, 50 та 31,3 особи. На Правобережній Україні припадало від 57 до 97,2 жителів, на Лівобережжі – від 60,7 до 77,3 осіб на версту [23, с.2]. В той же час на Півдні інтенсивно розвивалася капіталістична промисловість, що спричиняло попит на робочу силу. У регіоні діяло близько 50 робочих ринків. Великим ринком найма робочої сили для фабрик і заводів була Одеса. У другій половині 90-х років у місто щорічно приходило від 3,7 до 4,6 тис. робітників. Кривий Ріг був ринком для найма робітників на місцеві рудники. У 1898 р. тут було зареєстровано більше 10 тис. робітників. У селищі Лозова Павлоградського повіту робітники наймалися на цегляні заводи, на працю на залізниці [11, с.63-65].

Велика частина селянства йшла на шахти та металургійні рудники Півдня України. Вже на початку 70-х рр. ХІХ ст. на деяких підприємствах Донецького басейну переважали прийшли робітники. За підрахунками Ф.Є. Лося, на початку 80-х років з 16 тисяч гірників Донбасу 7/8 складали вихідці з інших регіонів [11, с.89]. Основними районами виходу були чорноземні губернії Росії [5, с.215; 16, с.108-109]. У 1884 р. на заводах, рудниках і шахтах Юзівці з 1955 сімей 21,8% були вихідцями з Катеринославщини, 72,8% сімей становили вихідці з центральних губерній Росії [6, с.44].

За районами виходу гірники Бахмутського повіту у 1890 р. розподілялися так: мешканці Катеринославської губернії – 43,2%, мешканці інших губерній – 51,91%, іноземці та невідомі – 2,9%. Гірничі робітники Слов'яносербського повіту за місцем приписки розподілялися: місцеві – 44%, вихідці з інших губерній – 56% [11, с.89-90].

Промислове робітництво формувалося також за рахунок соціального розшарування у кустарній промисловості. В результаті конкуренції у цій галузі відбувалася диференціація на незначну частину капіталістичних закладів та дрібних ремісників, які розорювались і поступово перетворювалися на найманих робітників. З кустарної у фабрично-заводську промисловість приходили робітники, які вже мали потрібні виробничі навички. У 1900 р. на Україні було 753,6 тис. чоловік, зайнятих кустарними та ремісничими промислами [11, с.73].

Лави промислового робітництва поповнювалися за рахунок сімей робітників. Внаслідок інтенсивного використання машин відбувалося активне залучення до фабрично-заводської промисловості дітей та жінок, праця яких оцінювалася вдвоє-троє дешевше, ніж чоловіків. В українських губерніях відсоток жінок та дітей коливався від 19,3 до 33% [13, с.140-141].

Дитяча та жіноча праця застосовувалася майже у всіх галузях виробництва, включаючи торгівлю. У Катеринославській губернії жінки та діти (до 16 років) згідно з даними перепису 1897 р. становили 7 220 чоловік або 12,2% всіх працівників. Жіноча праця активно використовувалася при виготовленні тютюну, де на її частку припадало більше 60% всіх робітників. При виготовленні одягу жінки складали п'яту частину всього робітництва. Малолітні працівники становили близько третини робітників у виробництві тютюну, одягу, поліграфії та торгівлі [27, с.82-88]. Чисельність жінок та дітей у складі робітників Херсонської губернії складала 14 543 робітники або третину всіх працюючих. Питома вага жіночої праці в галузі обробки волокнистих речовин, виготовлення тютюну та одягу становила, відповідно, 52,4%, 27,8% та 26% робітників. Дитяча праця особливо активно застосовувалася при виготовленні одягу, у поліграфічному виробництві та торгівлі. Найвищий відсоток малолітніх та жінок на Херсонщині припадав на обробку волокнистих речовин, де він сягав 68,6% працюючих [27, с.88-96].

Отже, основними джерелами поповнення робітничого класу у пореформений період були селянство, кустарі та родини робітників (жінки та діти).

Переходячи до кількісної характеристики промислового робітництва, слід зазначити, що Південь був одним з промислово-розвинених регіонів України. У 1890 р. Херсонщина займала 9 місце серед 50 губерній Європейської Росії за кількістю промислових підприємств та вартістю їх виробництва, Катеринославщина – 15 [14, с.VII]. Матеріали таблиці ілюструють динаміку розвитку промислового виробництва в досліджуваних губерніях у другій половині ХІХ ст.

**Таблиця 1. Зростання населення, зайнятого у промисловості
Херсонської та Катеринославської губерній у 1825-1897 рр.**
[табл. складено за: 14, с.VII; 26, с.2-91; 2, с.158]

Губернії	1825		1860		1890		1897
	Закладів	робітників	закладів	робітників	закладів	робітників	робітників
Херсонська	87	662	241	5431	517	12189	82024
Катеринославська	13	359	254	5439	374	17042	84408

Дані таблиці свідчать, що у пореформений період відбулося збільшення промислового робітництва у Херсонській губернії у 15 раз, у Катеринославській – у 15,5 раз. Особливо швидкими темпами кількість робітництва зростала протягом останнього десятиріччя XIX ст. У порівнянні з дореформеним періодом число промислових робітників на Катеринославщині збільшилося у 124 рази, на Херсонщині – у 235 раз. Кількість промислових підприємств у другій половині XIX ст. у досліджуваних губерніях зросла у 3,4 рази, що свідчить про інтенсивність процесу індустріалізації в південному регіоні.

Відомості про кількість робітництва на Україні подано у наступній таблиці.

Таблиця 2

Загальна кількість робітництва на Україні у 1897 р.
[табл. складено за: 15; 19; 22]

	Правобережна Україна		Лівобережна Україна		Степова Україна		Разом	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Поденці і чорнороби	73 936	14,7	47 753	11,2	77 802	14	199 491	13,5
Слуги	167551	33,4	123 194	26,6	139 951	25,3	430 696	29,1
С/г, рибальство і полювання	142661	28,4	148 221	34,8	133 687	24,4	424 569	28,6
Промисловість, торгівля, транспорт	117395	23,5	106 217	27,4	201 801	36,3	425 413	28,8
Разом	501543	100	425 385	100	553 241	100	1480169	100
Всього населення	9 567 010		7 568 321		6 295 076		23 430 407	
В т.ч.самостійних	2 404 092		1 801 302		1 732 236		5 937 630	

Отже, найбільшу соціальну вагу в Україні мало робітництво Степової України. У цьому регіоні воно складало 8,8% всього населення і 32% всього самостійного населення. В той же час ці показники на Лівобережжі становили, відповідно, 5,6% і 23,6%. На останньому місці знаходилася Правобережна Україна, де робітництво складало близько п'ятої частини всього самостійного населення. Степова Україна займала перше місце серед інших регіонів за кількістю індустріально-торговельного робітництва (36,3%). На Катеринославщині ця група робітництва складала 84 408 чоловік або 47% зі 179 564 усіх працюючих, на Херсонщині 82 024 або 34,7% із 136 672 чол. [15, с.18,25].

У пореформену добу відбулося збільшення кількості робітників на Катеринославщині, куди входила значна частина Донбасу. Число працюючих у губернії зросло з 5,2 тис. у середньому за рік у 1861-1870 роках до 101 тис. чоловік у 1900 р. У кам'яновугільній промисловості Донбасу кількість робітників зросла з 25 926 у 1892 р. до 82 919 у 1900 р. тобто більше, ніж у 3 рази [11, с.75-76]. У залізорудній промисловості Півдня в 90-х рр. XIX ст. кількість робітництва зросла з 13 552 чол. до 53 413 або майже у 4 рази [1, с.194]. У Херсонській губернії відбулося збільшення кількості робітничого класу з 6,5 тис. у середньому за рік у 1861-1870 роках до 28,7 тис. чол. у 1891-1900 роках [8, с.123].

Таблиця 3

Кількість промислового робітництва у 1897 р.
[табл. складено за: 26, с.2-91]

Галузі виробництва	Кількість робітників (чол.)	
	Херсонщина	Катеринославщина
Видобувна промисловість	2 260	24 636
Виплавка металу	130	1 499
Обробка волокнистих речовин	1 079	157
« » тваринних продуктів	1 220	358
« » дерева	6 456	3 966
« » металів	12 235	18 520
« » мінеральних речовин	791	1 210
Виробництво хімічне	914	466
Гуральництво, пивоварне і медоварне виробництво	655	439
Обробка рослинних (включаючи тютюн) та тваринних харчових продуктів	8 008	3 314
Поліграфічне виробництво	1 758	426
Виготовлення одягу	10 573	4 471
Будівельна промисловість	9 038	6 319
Інші виробництва, транспорт, торгівля	26 907	18 627
Разом	82 024	84 408

У результаті промислового перевороту відбувався процес зростання питомої ваги великих підприємств зі значною кількістю працюючих, тобто простежувалася тенденція концентрації робочої сили. У 80-90-х рр. XIX ст. відбувалося збільшення кількості робітників на металургійних заводах. На заводі Новоросійського

акціонерного товариства (Юза) у 1882 р. працювало 2 400 чоловік, у 1890 р. – 6 326 чол., на початку ХХ ст. – вже 14 тис. чоловік [11, с.76; 14, с.369; 25, с.1917]. На заводі Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства у 1890 р. було 2 400 робітників, а на початку ХХ ст. – 6 662 [14, с.369; 24, с.1464]. У 1890 р. шахти та рудники Донбасу із видобутком вугілля більше 500 тис. пудів давали 77,5% всього видобутку, а у 1898 р. – вже 92,1% [11, с.30]. У 1900 р. На вугільних шахтах з числом робітників більше 500 працювало 77,5% всіх шахтарів [7, с.38]. У Херсонській губернії велика кількість робітників була зосереджена на Чорноморському механічному та котельному заводі в Миколаєві, де наприкінці ХІХ ст. працювало 1 500 робітників [25, с.1962]. На заводі бельгійського товариства суднобудівних, механічних та ливарних заводів у Миколаєві у 1897-1898 роках було 3 000 робітників [28, с.61]. На заводі Белліно-Фендеріха в Одесі було зареєстровано 500 робітників [24, с.1505]. Згідно із підрахунками І.К. Рибалка, у Російській імперії на підприємствах з числом робітників понад 500 чол. працювало близько 50% робітників, у тому числі в Україні – 44%, а на Катеринославщині – 75% [20, с.201].

Дані про кількість промислового робітництва в основних галузях виробництва Катеринославської та Херсонської губерній подано у таблиці 3.

Отже, у Катеринославській губернії найбільша кількість робітників була зосереджена у видобувній промисловості (30%) та у галузі обробки металів (22,6%). Значну кількість представляли робітники таких груп виробництва, як будівельна промисловість – 6 319 чоловік, виготовлення одягу – 4 471, обробка дерева – 3 966, обробка рослинних та тваринних харчових продуктів – 3 131 чоловік. Такі групи виробництва, як обробка волокнистих речовин, обробка тваринних продуктів та поліграфічне виробництво були представлені незначною кількістю робітників: перша – 157, друга – 358, третя група – 426 чоловік.

На Херсонщині більшість робітників працювало у галузі обробки металів (14,5%), виготовлення одягу (12,5%), будівельній промисловості (10,7%) та обробки рослинних та тваринних харчових продуктів (9,5%). Незначне число робітників було зайнято в галузях: виплавка металу – 130 чоловік, обробка мінеральних речовин – 791 чоловік.

Питома вага робітництва Катеринославщини і Херсонщини в Україні становила: 93,3% у видобувній промисловості, 53,4% у в галузі виплавки та обробки металів, 35% у галузі обробки деревини, 25% у харчовій промисловості, 20,6% у галузі обробки мінеральних речовин. У названих губерніях було зосереджено майже 40% всього робітництва України. В цілому, на південноукраїнські губернії припадало 47% робочого класу, що свідчило про значний індустріальний розвиток регіону [26, с.2-91].

У процесі розвитку промисловості на Україні починають складатися постійні кадри робітників. У кам'яновугільній промисловості Донбасу вже у 80-х рр. ХІХ ст. значна частина робітників працювала постійно. У Бахмутському повіті, вуглекопів, які не мали власного господарства, на шахтах було більше (52,5%), ніж тих, хто мав господарство (47,5%). У 1885 р. на шахтах Слов'яносербського повіту вже налічувалось 36,9 % працюючих із стажем понад 5 років і 14,9 % – з десятирічним стажем [9, с.43]. На середину 90-х років ХІХ ст. гірничозаводських робітників, не зв'язаних з землеробством у південноукраїнських губерніях нараховувалося 65%.

Вдосконалення техніки, механізація виробництва, поява нових складних машин вимагали кваліфікованих робітників, які оволоділи технікою виробництва. На фабриках і заводах наприкінці ХІХ ст. вже існувала спадкоємність праці. У 1884 р. 69,3% робітників на заводі Юза працювали тут від 5 до 15 років [16, с.140]. На Олександрівському металургійному заводі число робітників, які працювали більше року становило 52%, на Дружковському – 55%, на Гданцевському – 76%, на Миколаївському суднобудівному, механічному та ливарному заводі – 49% від числа робітників [21, с.160-161].

Важливим для характеристики робітництва є відомості про освітній рівень працівників. Серед промислових робітників відсоток письменних був вищий, ніж серед селян, тому що обслуговування заводської техніки вимагало від робітника певного рівня кваліфікації. Питома вага письменних робітників була вищою у промислово-розвинених губерніях, до складу яких відносилися Катеринославська і Херсонська. На Херсонщині рівень письменності робітництва був найвищим в Україні – 57,1% [13, с.160].

Рівень письменності залежав від галузі виробництва, в якій працювали робітники. У поліграфії, на пошті, телеграфі рівень письменності серед робітників Катеринославської та Херсонської губернії сягав 90%. Досить високий відсоток письменних серед робітників спостерігався у галузі обробки металів та деревини, у Катеринославській губернії він становив, відповідно 61,5% та 67,9%, у Херсонській – 71,5% та 65,4%. На підприємствах, де основну роль відігравала фізична сила, а розумовий розвиток працівника мав другорядне значення відсоток письменних серед робітництва був невисоким. У видобувній, хімічній, харчовій, будівельній промисловості, обробці волокнистих та мінеральних речовин рівень письменності серед робітників обох губерній коливався від 33,4% до 54% [27, с.82-86,88-96].

Промислове робітництво у процесі свого формування складалося з місцевого та прийшлого населення. Згідно із підрахунками Ф. Лося, зробленими на основі даних перепису 1897 р. у Катеринославській та Херсонській губернії прийшли робітники становили 71,4% та 50,8% всього робітництва [12, с.63]. В цілому на Півдні України питома вага зайшого робітництва сягала 62% всіх працюючих. В той же час, на Лівобережжі цей показник складав 32%, на Правобережжі – всього 14% [12, с.63]. Процес формування кадрів промислового робітництва відбувався в основному за рахунок росіян і українців. Населення мігрувало з дрібноселянських, хліборобських губерній, де перенаселеність поєднувалася із малоземеллям та високими орендними цінами до тих губерній України, де потрібні були робітники у промисловості, сільському господарстві, транспорті, торгівлі. Основним місцем виходу робітників Півдня були Центральні райони Росії.

За підрахунками Ю.П. Лаврова, основну масу робітництва у металургійній промисловості Півдня України складали росіяни. Так, у 1887 р. робітники Брянського металургійного заводу у Катеринославі за національним складом розподілялися наступним чином: росіяни – 564, українці – 532, поляки – 38, євреї – 7, інших національностей – 13 чоловік. Через десять років національний склад 8 893 робітників заводу змінився: росіяни – 82%, українці – 12%, поляки – 2,5%, євреї – 1,2%, інші національності – 2,3% [10, с.48-49]. За підрахунками Є.І. Рагозіна, 3 625 робітників Дніпровського металургійного заводу за національним складом у 1894 р. розподілялися так: 55% – росіяни, 27% – поляки, 15% – українці, 3% – іноземці [18, с.42]. У посімейному переписі заводського населення селища Юзівка вказувалося, що 75,7% загального числа становили прийшли робітники, з них 41,2% припадало на вихідців з центральних губерній [19, с.443-444]. На початку 90-х років XIX ст. у південноукраїнському регіоні в залізній і кам'яновугільній промисловості близько 70% робітників були вихідцями з російських губерній.

З розвитком капіталізму на Україні зростала кількість робітників-українців, лави промислового робітництва поповнювалися за рахунок місцевого, тобто українського населення. У харчовій промисловості Катеринославської губернії з 7 458 робітників наприкінці XIX ст. працювало 2 295 або 30,7% українців, у Херсонській губернії – 2 464 або 15,9% українців [11, с.94]. Наприкінці XIX ст. в усіх галузях промислового виробництва на Катеринославщині було зайнято 27,9% українців, на Херсонщині – 17,6% [12, с.64].

Отже, внаслідок інтенсивного розвитку капіталістичних відносин у промисловості у другій половині XIX ст. відбувалося зростання кількості найманого робітництва. Робітництво формувалося за рахунок збіднілого селянства, родин робітників, а також в результаті процесу соціального розшарування у кустарній промисловості. Степова Україна займала перше місце серед інших регіонів за кількістю індустріально-торговельного робітництва (36,3%). У Катеринославській та Херсонській губерніях було зосереджено майже 40% всього робітництва України. Названі губернії були лідером за кількістю робітництва у видобувній та харчовій промисловості, у галузі обробки металів, деревини. Вдосконалення техніки, механізація виробництва сприяли виникненню постійних кваліфікованих кадрів. Процес формування кадрів промислового робітництва відбувався в основному за рахунок росіян і українців. У розвинених у промисловому відношенні південноукраїнських губерніях відсоток прийшлого робітництва був вищий, ніж в інших регіонах України.

Перспективи подальшого вивчення даної проблеми пов'язані з дослідженням правового та соціально-економічного становища промислового виробництва Півдня України, вивченням робітничого руху у цьому регіоні у пореформену добу.

Джерела та література

1. Бакулев Г.Д. Черная металлургия Юга России. – М., 1953.
2. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму: в 2 т. – К., 1924. – Т.1.
3. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – I половина XIX ст.). – К., 1958.
4. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст. – К., 1968.
5. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. – К., 1975.
6. История городов и сёл УССР: в 26 т. / главн. редкол. Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. – К., 1980. – Днепропетровская обл.
7. История рабочих Донбасса: в 2 т. / [гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор, С.В. Кульчицкий (отв. ред.) и др.]. – К., 1981. – Т.1: Рабочие Донбасса в переходный период от капитализма к социализму.
8. Історія робітничого класу Укр. РСР: у 2 т. / [ред. кол.: Лось Ф.Є., Гуржій І.О. та ін.]. – К., 1967. – Т.1.
9. Куниця З.М. Робітники України в суспільно-політичному русі (60-80-ті рр. XIX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.0. – К., 2004.
10. Лавров Ю.П. Склад робітників металургійної промисловості України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1965. – №7.
11. Лось Ф.Є. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.). – К., 1955.
12. Лось Ф.Є. Формування і розвиток робітничого класу на Україні у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1974. – №5.
13. Нестеренко О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату України в кінці XIX і на початку XX ст. – К., 1952.
14. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России / П.А. Орлов, С.Г. Будагов; [составлено по официальным сведениям департамента торговли и мануфактур за 1890 г.]. – СПб., 1894.
15. Порш М. Робітництво України: [нариси по статистиці праці] / Микола Порш. – К., 1912. – 151 с.
16. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX в.: [монография]. – М.; Л., 1963.
17. Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. / [отв. ред. Ю.И. Кирьянов, М.С. Волин и др.]. – М., 1989.
18. Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. – СПб, 1895.
19. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса в России: [историко-экономические очерки]; [под. ред. акад. С.Г. Струмилина]. – М., 1958.
20. Рибалко І.К. Історія України. Дорадянський період: [підручник]. – К., 1991.
21. Серый Ю.И. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913). – Ростов-на-Дону, 1971.
22. Січкач Г.В. Формування робітничого класу в кам'яновугільній промисловості Донбасу в II половині XIX ст.: дис... канд. іст. наук. – К., 1952.
23. Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910.
24. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: в 2 т. / [под. ред. В.А. Дмитриева-Мамонтова]. – СПб, 1905. – Т.1. – 1906.
25. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: в 2 т. / [под. ред. В.А. Дмитриева-Мамонтова]. – СПб, 1906. – Т.2.

26. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.: в 2 т. – СПб, 1905. – Т.1.
27. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.: в 2 т. – СПб, 1906. – Т.2.
28. Шкварець В.П. Історія рідного краю. Миколаївщина. – Одеса, 2004.

Ветрова Г. В. Формирование промышленных рабочих на Юге Украины во второй половине XIX в.

В статье рассматриваются источники формирования, национальный состав, динамика роста, процессы концентрации рабочей силы и складывания квалифицированных кадров, уровень грамотности промышленных рабочих на Юге Украины (на примере Екатеринославской и Херсонской губерний) во второй половине XIX ст.

Ключевые слова: промышленные рабочие, промышленность, Екатеринославская губерния, Херсонская губерния, Юг Украины.

Vetrova G.V. Forming industrial manufacture in the Southern Ukraine in the second half of the XIX century.

The article investigates the formation, national structure, growth dynamics, concentration of working potential and shaping of skilled personnel, educational level of industrial workers in the South of Ukraine (as an example are taken Ekaterinoslav and Kherson provinces) in the second half of the XIX-th century.

Key words: industrial workers, industry, Katerinoslav province, Kherson province, the Southern Ukraine.

УДК 94(=411.16):[37:328.123]477.6“18”

А. В. Ніколаєнко,
А. В. Тарасов

ЄВРЕЇ В УЧНІВСЬКОМУ ОПОЗИЦІЙНОМУ РУСІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті проаналізовано причини, організаційні форми опозиційного руху учнів-євреїв Півдня України другої половини ХІХ ст. Вказано на існування значної кількості учнів єврейського походження в діяльності учнівських гуртків. Відзначено, що опозиційний рух учнів-євреїв не становив окремої течії.

Ключові слова: опозиційний рух, таємний гурток, Південь України, євреї.

Етнонаціональна політика, що проводилася урядом Російської імперії в другій половині ХІХ ст., містила чимало дискримінаційних положень, на реалізацію яких негативно реагувало населення багатонаціональної держави. Прояви проблем, викликаних складнощами у вирішенні етнічних питань, торкнулися й українських територій, в тому числі Півдня України, де проживала значна кількість різних національних меншин. Становище євреїв в Російській імперії було особливо складним через значну культурну, світоглядну, ментальну відмінність.

Слід відзначити, що характерною ознакою сучасної української історіографії стало стрімке зростання кількості праць присвячених дослідженню єврейської тематики. Так, в роботах Н.О. Щербак, О. Наймана [1; 2] та багатьох інших детально охарактеризовано урядову політику щодо єврейського населення. Разом з тим, окремі аспекти потребують подальшої наукової розробки. Серед таких слід відзначити необхідність опрацювання питання про участь учнів-євреїв в опозиційному русі Півдня України зазначеного періоду. Визначення причин опозиційних виступів, їх організаційних форм діяльності, особливостей учнівського єврейського руху поставлено за завдання дослідження.

Наприкінці 70-х років в м. Ананьєві було виявлено учнівський гурток, засновником якого був учень єврейської національності Мендель Гуревич. У своїй діяльності члени гуртка вивчали, окрім народницької, ще й літературу українофільського спрямування. В роботі цього гуртка, окрім учнів, взяли участь й педагоги. Так, в 1879 р. полковнику Де-Лазарі Одеського Жандармського Управління надійшло повідомлення, в якому засвідчується «1) ...що в учня 7 класу Бурхановського, що жив у вчителя названої гімназії [Ананьївська класична гімназія – А.Т.] з відома останнього, зберігається на горіщі дому до 40 штук соціалістично-революційних творів, 2). що в утримувача квартири для гімназистів, єврея Ляховецького, проживає два учня 8-го класу: Герценштейн та Гольденберг, у яких майже щодня відбуваються збори, на яких читаються обурливі твори; 3). що книгами такого спрямування постачали останнього інспектор класів Стрижевський, у якого є різні заборонені видання, так наприклад твір Ласалю «Община», «Вперед», «Земля и Воля», а також деякі твори Драгоманова та малоросійською мовою. 4). що в квартирі гімназистів Герценштейна та Гольденберга є зброя, як вони пояснили в приватній розмові, для самозахисту на випадок обшуку... 5). що в їх квартирі проживав, і ймовірно проживає до теперішнього часу якась молода людина, що приїхала з Курська, на прізвище Зак – особистість вельми підозріла. 6). В Ананьєві проживає присяжний стряпчий ..., Сирота в квартирі якого також відбуваються часто збори, на яких в числі інших буває виключений з закладу, гімназист Волошин, що проживає у Сироти» [3, с.220].

З різних свідчень самих учасників гуртків в Ананьєві вдалося встановити їх чисельність в кількості 24 осіб. Майже всі вони були або дійсними, або колишніми вихованцями Ананьївської гімназії, серед них переважна більшість були євреями: Чикирський Вітольд, Зальцман Мордка, Ротман Яков, Штейн Неувім, Гершойго Соломон, Клейкман З., Осінський Лев, Чайковський Сигізмунд, Петкович Розеслав, Курдунян